

RACÓ DE LA MEMÒRIA

UNA PASSEJADA PELS MOLINS HIDRÀULICS FARINERS I PAPERERES DEL RIU SÉNIA: UN ITINERARI TURÍSTIC I DIDÀCTIC

Ivon Michavila
Jordi Arasa
Toni Forcadell

Aquest article respon a un dels objectius del Centre d'Estudis Seniençs que és el de donar a conèixer el patrimoni arqueològic i històric del nostre entorn. La nostra entitat ja havia organitzat diverses visites per alguns dels molins del nostre riu. I ara hem decidit organitzar-ho en els itineraris que hem considerat més adients per a què la gent per ella mateixa pugui gaudir d'aquest patrimoni preindustrial i industrial. També pensem que pot ser una eina útil a nivell educatiu.

A més voldríem reivindicar el riu. La gent abans hi treia un aprofitament econòmic: molins, aprofitaments agropecuaris, ...; però també en gaudia: anaven a banyar-se o a fer berenars. I actualment el nostre sistema de vida actual ens hi ha allunyat.

És evident que una publicació d'aquest estil no permet donar les dades històriques suficients com per a conèixer l'evolució de cada element. Trobareu més informació sobre alguns d'ells a les obres citades a la bibliografia.

EL RIU SÉNIA: LOCALITZACIÓ I CARACTERÍSTIQUES

Aquest riu que ha rebut diferents denominacions al llarg del temps, fa de frontera entre Catalunya i el País Valencià. Neix al terme municipal de la Pobla de Benifassà (Castelló), fa un recorregut de 66 Km abans de desembocar a Sol de Riu, a prop d'Alcanar. Les seves aigües banyen 3 termes municipals de la comarca del Montsià —la Sénia, Ulldecona i Alcanar— i 7 municipis de la comarca del Maestrat —la Pobla de Benifassà, Rossell, Canet, Sant Rafael, Traiguera, Sant Jordi i Vinaròs—.

El riu de la Sénia malgrat ser un riu de règim mediterrani amb forts estiatges, ha estat des de temps antics una font de vida i d'aprofitament econòmic. La seva aigua ha tingut un aprofitament agropecuari i industrial. Ha servit per abeurar ramats, regar les hortes situades als marges del riu i moure molins.

L'aprofitament d'aquesta aigua també ha estat una font de conflicte entre els diversos poders polítics i territorials —l'Orde de San Joan de l'Hospital i l'Orde de Montesa— i entre les diferents poblacions i propietaris particulars. La primera sentència que fa un repartiment equitatiu de l'ús de l'aigua entre les dos esmentades ordes militars data del 1332. Els litigis continuaran durant el s. XVII, s'accentuaran durant el s. XVIII i seguiran fins al s. XX.

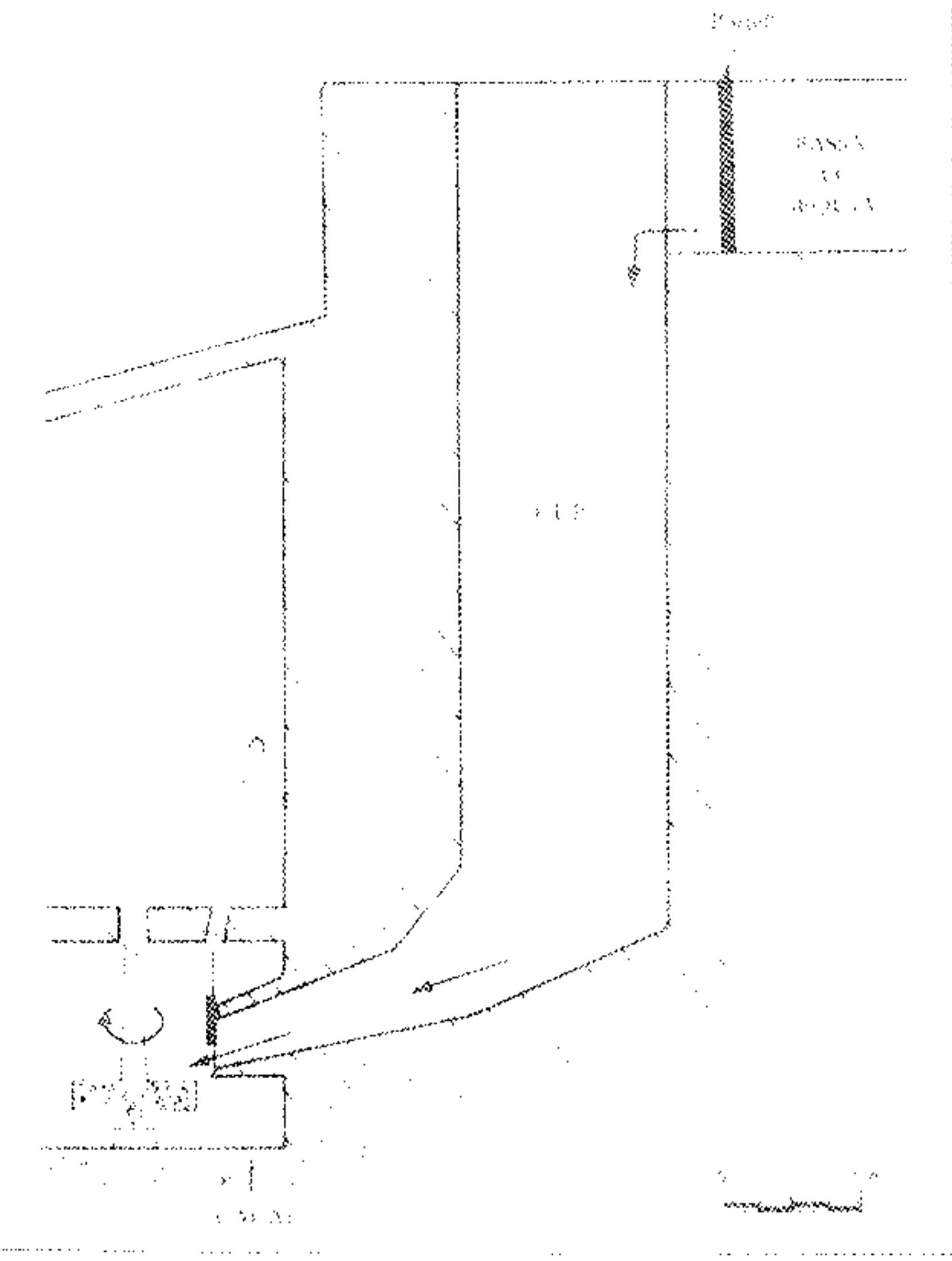
El riu de la Sénia ha estat des de temps antics una font de vida i d'aprofitament econòmic

QUÈ ÉS I COM FUNCIONA UN MOLÍ FARINER?

El molí hidràulic va ser un enginy dissenyat per ser accionat per la força de l'aigua i d'aquesta manera accelerar i augmentar la producció. La introducció del molí mogut per la força de l'aigua a Europa correspon als àrabs, però es durant l'edat mitjana quan adquireix un paper rellevant. Aquests molins hidràulics van utilitzar la mateixa tecnologia des d'època medieval fins l'etapa industrial.

Un molí hidràulic utilitza la força de l'aigua i la transforma amb energia. Segons la seva utilització es poden establir diferents tipologies: per moldre el gra (molins fariners), per trinxar els draps i fer la pasta de paper (molins paperers), per forjar el ferro (martinets o fargues), per netejar i consolidar la tela teixida (batans o molins drapers), per elaborar electricitat (centrals elèctriques), etc. Aquestes tipologies anteriorment esmentades són les que trobarem al riu de la Sénia. Les instal·lacions més antigues i nombroses van ser els fariners, que n'hem identificat aproximadament uns 40 molins, després en quan a nombre el seguien els paperers, els batans i les centrals elèctriques i finalment les fargues o martinets que només n'hi ha documentat un.

Els diferents enginyers hidràulics del riu de la Sénia utilitzaven el mateix sistema per a bastir-se de l'aigua necessària per al seu funcionament. Els molins estan situats a la vora del riu a una certa distància i altura per poder canalitzar l'aigua cap el cup. Així, mitjançant una peixera (un assut o resclosa), l'aigua del riu era desviada i conduïda mitjançant un sistema de sèquies a una bassa i després a un cup (pou de diferents dimensions per on baixava l'aigua), i feia moure el rodets persa (roda horitzontal), la roda de calaixos (roda vertical) o la turbina en funció del diferent tipus de molí: fariner i d'oli, paperer, batà i martinets o central elèctrica.

Esquema de l'arribada de l'aigua des de la bassa al cup.
(Font: Sergi Selma, 1993, pàg.22)

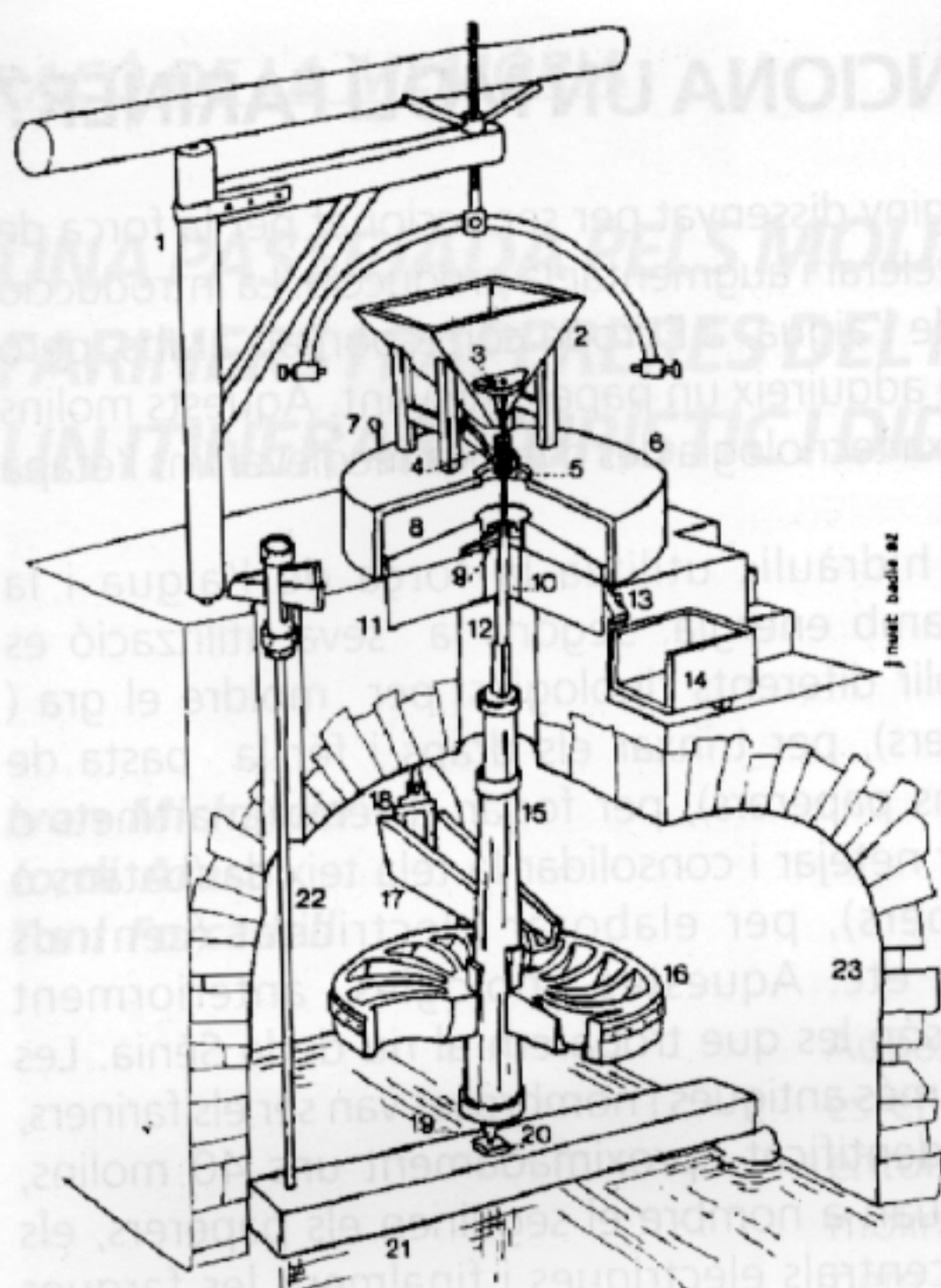
A continuació anem a veure quin era l'equipament necessari per a fer funcionar els molins fariners i paperers que seran les dues tipologies amb les quals ens centrarem.

Els primers molins existents al nostre riu, i els més nombrosos van ser els fariners, aquests es troben documentats des del s. XIII (però cal pensar que ja existien en temps islàmics), i responen a la necessitat de moldre els cereals (blat, civada, ordi, etc.) que van ser la base de l'alimentació de les persones i també dels animals fins a època contemporània.

Mecanismes de rotació

Els mecanismes responsables de transformar l'energia hidràulica en energia mecànica i posava en funcionament els diferents elements del molí estaven situats al cacau o carcabà que estava situat per sota de la planta baixa del molí. Aquí estava situada la roda horitzontal o rodets persa que era on queia l'aigua. Aquesta roda solia tenir un diàmetre entre 1m i 1'5 m. Generalment eren de fusta (en aquesta zona s'utilitzava força l'olivera) amb un cercol de metall. Estava formada per unes paletes còncaues anomenades àleps. Amb el temps la fusta en alguns molins va ser substituïda pel ferro. L'aigua cau damunt del rodets mitjançant una conducció anomenada canal. L'arbre és l'eix vertical que encaixa dins del rodets i és el que fa moure les moles, aquest generalment és de fusta i de ferro.

Els primers molins existents al nostre riu van ser els fariners, documentats des del s. XIII, ja existien en temps islàmics

Esquema, tallat un quart, dels mecanismes d'un molí fariner. Les peces principals són: la cabra (1); la tremuja (2); el graduador (3); el canalot (4); la filoseia (5); el riscle (6); l'engegador (7); la mola volandera (8); la nadilla (9); la boixa (10); la mola sotana (11); el coll-ferro (12); el farinal (13); la farineira (14); l'arbre (15); el rodet (16); la canal (17); el pany (18); l'agulla (19); el dau (20); el banc (21); l'alçador (22); el car-cavà (23).

Secció el mecanisme de molta d'un molí fariner.

(Font: J. Bolós i J. Nuet, 1993)

Mecanismes de molturació

Els mecanismes per a dur a terme la molta estaven situats a la sala de moles localitzada a la planta baixa del molí. Però abans de moldre el gra s'havia de netejar i remullar, aquestes operacions es feien amb dos aparells anomenats: gamella i límpia respectivament. Una vegada el gra estava preparat es posava dins d'una "tolva", que era una caixa en forma de piràmide invertida feta de fusta, i mitjançant la canaleta o gronseta, el gra passava a l'ull de la mola per a ser triturat.

Les moles eren les peces més importants del mecanisme de molturació, eren circulars de diferents mesures i materials. La majoria de molins en tenien dos moles, menys habitual era que tinguessin 1 mola o 3 moles. Per a moldre necessitaven dos parells de moles: la fixa i la corredora. Aquestes moles solien estar tancades dins d'una caixa de fusta circular o octogonal anomenat encaixonat, la qual evitava que la farina s'escampés pels costats.

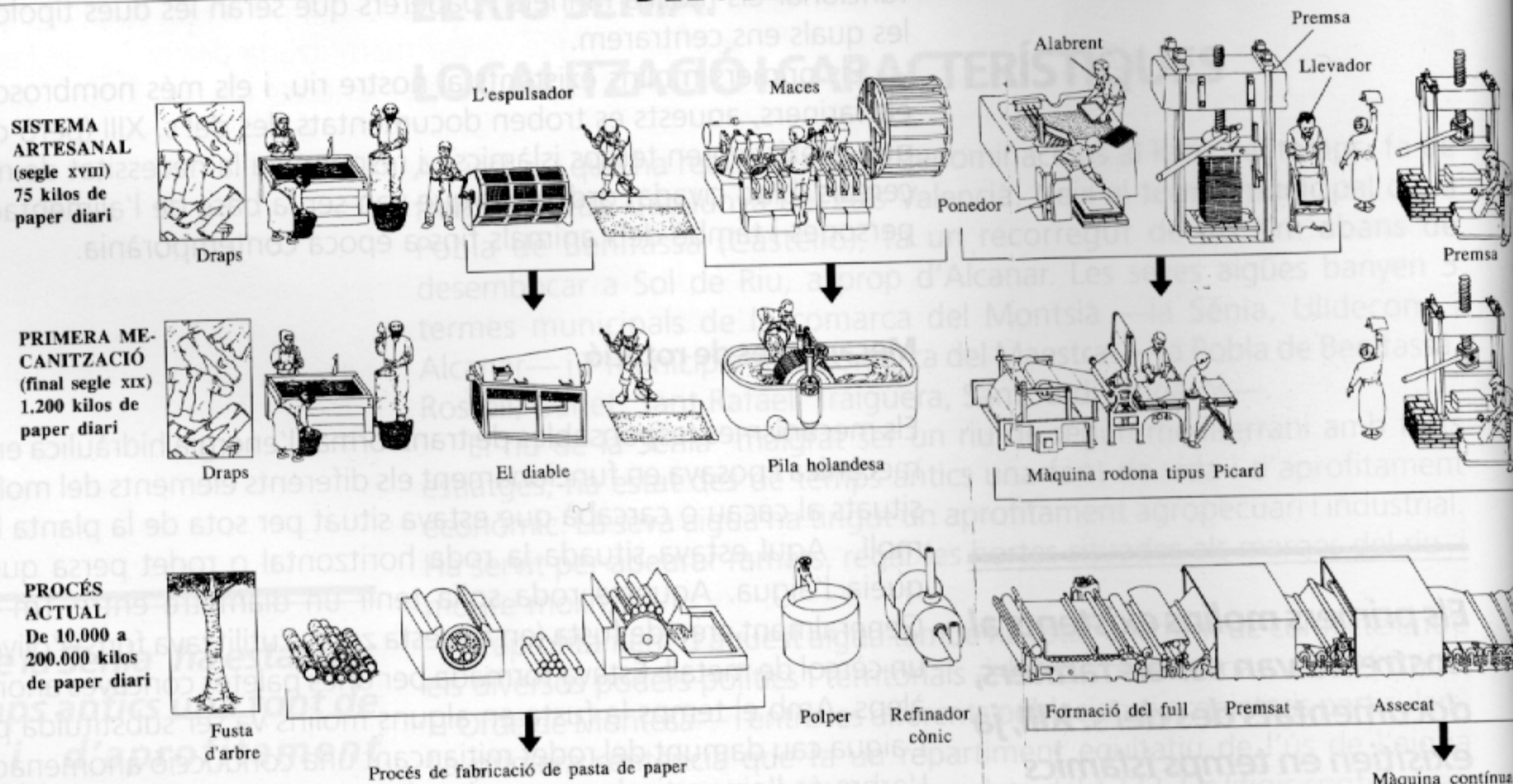
Per a que la moltura fos de qualitat s'havien de repicar les moles sovint, i per a fer aquesta operació s'utilitzava la càbria que era una espècie de grua feta de fusta i de ferro. La farina una vegada molta anava a parar a un recipient de fusta o obra de forma rectangular, anomenat farineira que la recollia per ensacar-la després. A alguns molins s'ensacava directament a mesura que sortia pel foradet. Els sacs utilitzats s'anomenaven taleques, eren de cànem o cotó i tenien una capacitat de 4 a 5 barcelles aproximadament.

El procés de fabricació i l'equipament d'un molí paperer.

El sistema artesanal (s. XVIII)

L'elaboració del paper era manual, i per tant era un procés lent. La matèria primera utilitzada variava segons el tipus de paper que es volia fabricar: paper blanc o paper d'estrassa.

DEL FULL DEL PAPER AL PAPER CONTINU

Diferents processos de fabricació del paper. (Font: Magda Fernández, 1993, pàg. 10)

En el primer cas s'utilitzava fonamentalment draps vells i el resultat final era un paper de qualitat, Mentre que el paper d'estrassa tenia poca qualitat, era bast, i d'un color marró o groc i es confeccionava amb cordes i soles d'espardenyes.

El procés de fabricació seguia els següents passos:

Seleccionar (al triador), tallar i netejar la matèria primera (a l'espolsador).

A continuació els draps tallats es dipositaven en unes fosses plenes d'aigua anomenades podridores, per espai de tres o quatre setmanes.

Seguidament els draps es trinxaven a les piles o morters amb maces de fusta accionades hidràulicament que produïen molt de soroll. En aquestes piles també es feia el blanqueig amb calç.

Una vegada tenien la matèria primera trinxada s'obtenia una pasta fina que es barrejava amb una gran quantitat d'aigua en un recipient anomenat tina. Aquí era on es fabricaria el full de paper amb un estri anomenat forma, que es componia d'una tela metàl·lica fixada sobre un marc de fusta que determinava la mida del full.

A la tela metàl·lica es cosien els símbols distintius de cada fabricant, aquests es denominaven filigrana o marca d'aigua. Els operaris que realitzaven aquesta feina eren obrers qualificats, com per exemple l'alabrent (aquest havia de tenir molta experiència i cobrava més que els altres treballadors) que era qui confeccionava el full de paper, el ponedor que posava els fulls damunt de les baietes fins a obtenir una posta (aproximadament 250 fulls) i el llevador

A continuació es treia l'excés d'aigua dels fulls de paper mitjançant una premsa. Aquesta operació s'havia de repetir diverses vegades fins que al full només hi quedava un 40 % d'aigua.

Després de ser premsats, els fulls eren llevats pel llevador, un altre obrer especialitzat i estesos a les golfes amb l'ajut d'un estri de fusta en forma de "T", anomenat espit o espàtula.

Seguidament si es tractava de paper blanc s'havia d'encolar, per a fer-lo apte per a l'escriptura, el paper d'estrassa no necessitava cola. La cola es confeccionava amb pells d'animals (conills, bens, etc...). Després es tornava a premsar en una premsa més petita que l'utilitzada anteriorment, i posteriorment el paper tornava a ser estès.

A continuació els fulls eren setinats amb un mall (martell de fusta) que picava els fulls fins que obtenien una textura fina.

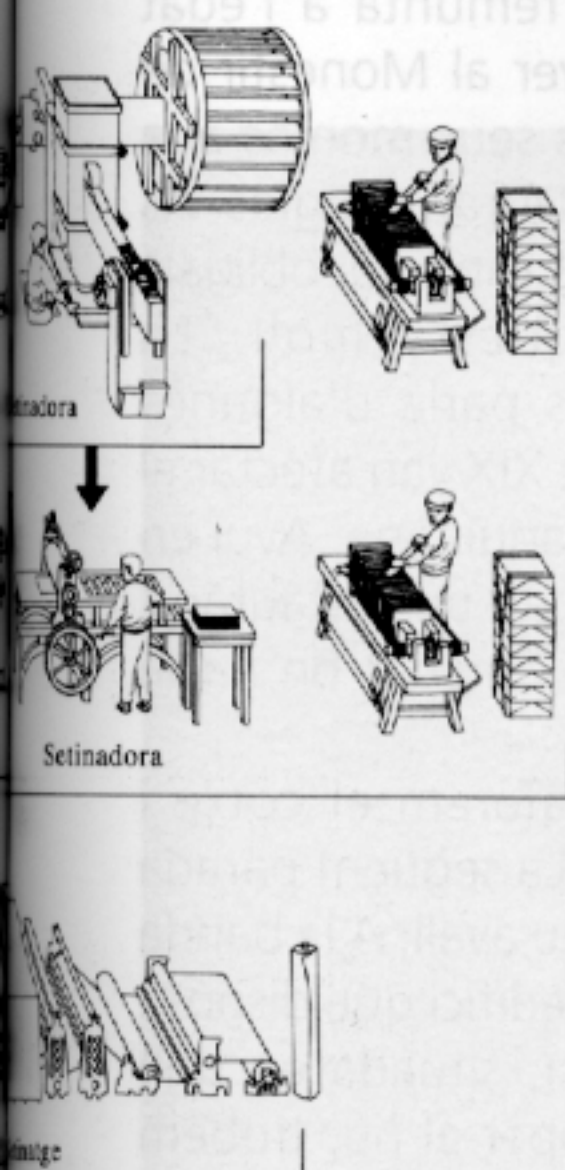
El procés finalitzava quan els fulls eren igualats, comptats i empaquetats en raimes (500 fulls) on s'estampava la caràtula o etiqueta que identificava el paper.

La primera mecanització (finals del segle XIX)

A Europa, més concretament a Anglaterra, a principis del s. XIX s'inicia la fabricació mecànica del paper amb la introducció de la màquina contínua. A Catalunya aquesta important innovació tecnològica no arribarà fins l'any 1843.

El procés de fabricació industrial era més complex que l'artesanal, però les operacions bàsiques eren les mateixes, el que canviava era la maquinària. En lloc de les piles amb maces s'utilitzaran les piles holandeses que acceleraven el procés de trituració dels draps. La fabricació de paper es farà amb dos tipus de màquines: la màquina contínua i la semicontínua o rodona.

La màquina rodona estava composta per un tambor que estava submergit en les seves tres quartes parts dins de la tina. La tela metàl·lica envoltava el tambor i era allí on es confeccionava el paper. Aquest podia ser un rotllo continu o bé fulls individuals. Aquesta màquina podia tenir assecadors incorporats que eren uns cilindres amb aire calent per eixugar el paper.

Restes de les antiques dependències del Molí de l'Abat.

Façana fluvial del Martinet.

de l'entorn i que encara es poden visitar avui en dia.

Uns metres més avall està situat el molí Sant Pere, un dels molins dels quals s'han trobat referències documentals més antigues. Fa uns quants anys que l'edifici va ser convertit en un restaurant i avui en dia es pràcticament impossible trobar-hi cap senyal del seu antic ús com a molí fariner. També és molt recomanable visitar la peixera de Sant Pere situada darrera l'edifici que subministrava aigua al Martinet.

Continuant amb el nostre recorregut, un cop passada la roca Corba a mà esquerra ens topetem amb el Martinet. Aquest edifici al llarg de la història ha estat molí fariner, martinet i central de llum. L'edifici està format per varis cossos construïts a diferents nivells. L'edifici més pròxim al riu havia albergat la sala de moles del molí fariner i des de finals del segle XVIII, un martinet.

Encara es poden observar les marques deixades per la roda de calaixos que feia funcionar aquest enginy hidràulic. Al nivell superior trobarem les restes de la central elèctrica de principis de segle XX.

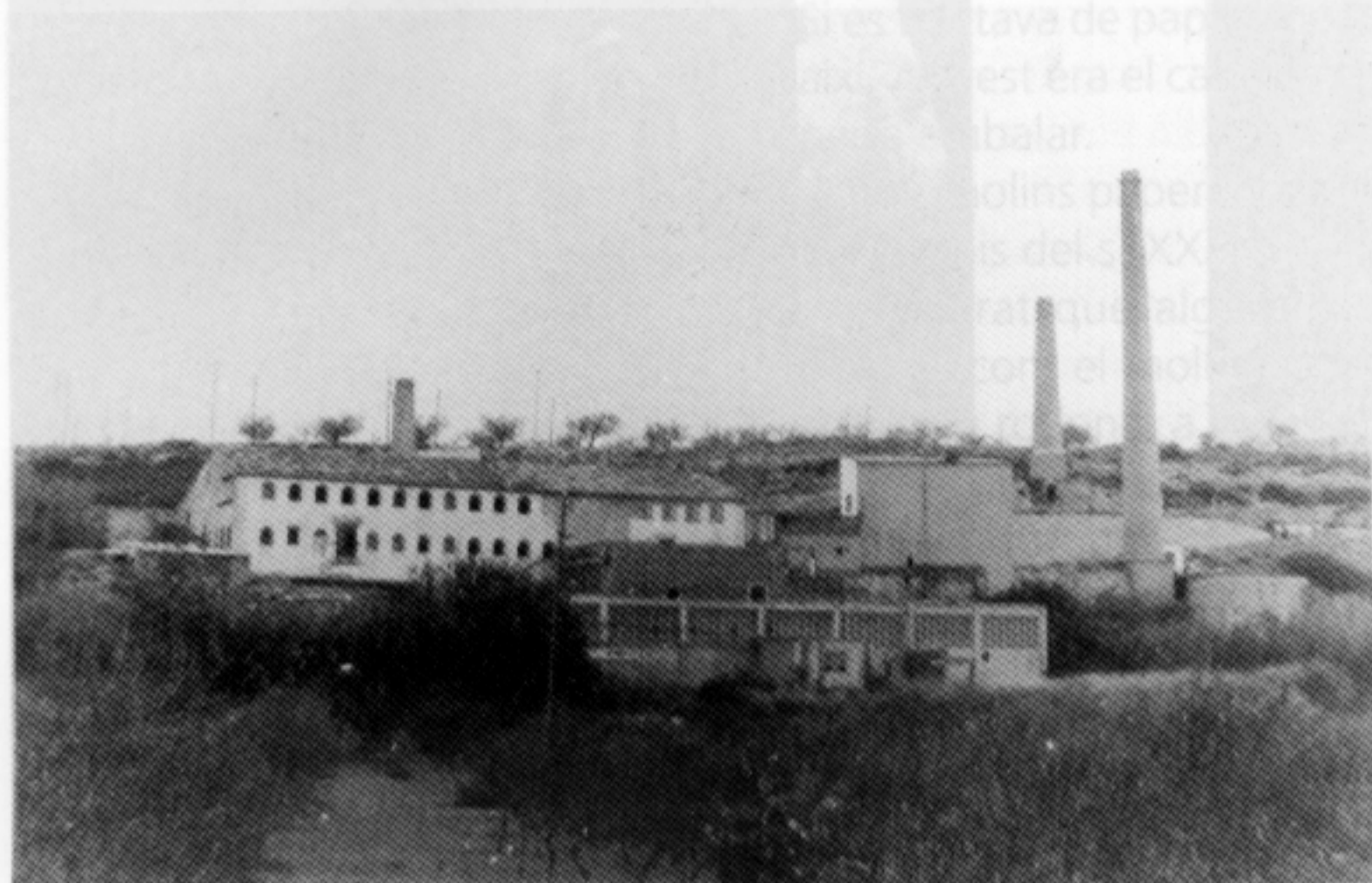
L'última etapa d'aquest itinerari és l'anomenat Partidor (fig.6). Està situat uns 100 metres baix del Martinet. Un bon lloc per observar aquesta peixera és des del pont del Canal. Aquest element ha dividit històricament les aigües del riu Sénia un cop abandonaven el territori del Monestir de Benifassà, entre els termes de Rossell i la Sénia per tal de fer funcionar els diferents enginys hidràulics i a la vegada regar les hortes de la vora del riu.

Vista del partidor que divideix les aigües del riu Sénia entre la Sénia i Rossell.

ITINERARI 2: Fàbrica del Paper de Dalt, central elèctrica de Malany i molins de Malany

Aquest itinerari ha estat pensat per a realitzar-se a peu. En un temps aproximat de 3 hores podrem visitar un molí fariner, una fàbrica de paper i una fàbrica de llum.

Fàbrica de paper de Martí Martorell o de dalt a principis dels anys 90.
(Arxiu Centre d'estudis Seniençs)

Des del poble de la Sénia ens hem de desplaçar en direcció a la Tinença de Benifassà i els Ports. Un cop situats a la Plaça Amèrica agafarem la carretera de Benifassà. A uns 400 metres, ja fora de la població, ens trobarem amb un camí que surt a mà esquerra pel costat d'una fàbrica de mobles. Hem de seguir aquest camí fins arribar a un altre molt més ample, on anys enrera s'hi havia fet corregudes de cavalls durant les Festes Majors. Uns metres més endavant, en direcció a la muntanya, veureu el camí que baixa a la Fàbrica del Paper dels Martorell o de dalt.

Aquest edifici ha sofert diferents transformacions des de que a principis del segle XIX la família Martorell hi construís un molí paperer. Durant anys hi van aprofitar el salt d'aigua per fer funcionar el molí, ja en el

segle XX s'hi va instal·lar una màquina de vapor. Avui en dia encara es pot apreciar una de les xemeneies construïdes a la paperera.

Un cop realitzada aquesta visita, tornarem al camí i des d'allí seguirem caminant fins al pont de Malany. Des d'aquest punt es pot apreciar com el riu al llarg del temps ha anat erosionant de forma molt important aquest paratge. Segles endarrera a prop de pont havien existit dos molins fariners, un dels quals a més també tenia una farga. Avui en dia pràcticament no en queden vestigis.

Seguint amb el nostre recorregut, creuarem el pont de Malany i agafarem el primer camí a mà esquerra. Més endavant hi ha una bassa de formigó. A un dels seus extrems es pot apreciar l'estructura del cup d'un molí fariner avui en dia desaparegut. D'altra banda, a un costat d'aquesta bassa comença la canonada que conduïa l'aigua fins la turbina de la Central Elèctrica situada baix de la bassa, quasi a peu de riu.

Per arribar-hi hem d'anar voltant la bassa a mesura que anem baixant, i mitjançant unes escales excavades en forma de túnel accedirem a l'edifici.

La central fou construïda a principis del segle XX i actualment encara es pot contemplar la turbina i d'altres restes.

El següent pas és tornar a pujar fins l'alçada de la bassa i des d'allí dirigir-se al molí fariner situat a 300 metres. El primer element que trobarem serà la sèquia que conduïa l'aigua al cup, i l'estructura del mateix que fou construït amb carreus de pedra tosca. Prop d'aquest cup hi ha unes escales que condueixen a la porta d'entrada del molí. Un cop a l'interior comprovem que es tracta d'un molí fariner situat dins d'una cova natural. Encara en queden algunes restes com són una mola i la farinera. Els més agosarats poden baixar al carcabà on es pot apreciar part de l'estructura de fusta de la segíia.

Façana d'un dels molins fariners de Malany.

ITINERARI 3: molí l'Abella, d'en Guiot, font del Draper, la fàbrica de Calduch, el molí de Dalt, de Baix, de Rossell, l'Estrasseta, la Garrigueta i la fàbrica de Baix.

El punt de sortida serà el molí l'Abella localitzat al marge esquerre del riu i situat a 1 Km de la població de la Sénia. Serà un recorregut fet a peu d'una durada aproximada de 3 hores.

Façana principal del Molí l'Abella.

Sortirem de l'Ajuntament de la Sénia, creuarem el carrer València i agafarem el carrer que va en direcció al Calvari i el seguirem fins on està situada la Cooperativa Agrícola de la Sénia. I d'allí a mà dreta hi ha un camí que va vers el riu. Aquest molí es troba senyalitzat; i s'hi accedeix pel primer pis de les golfes.

L'edifici actualment és propietat de l'Ajuntament de la Sénia i serveix d'equipament cultural. Aquest molí està format per un edifici rectangular que és l'edificació principal i correspondria al molí paperer i una edificació irregular que seria on estaria situat el molí fariner. La part que ha estat restaurada i a la qual es pot

accedir és la del molí paperer, mentre que al molí fariner actualment no s'hi pot entrar.

Aquest molí com la majoria del riu de la Sénia va tenir diferents utilitzacions al llarg del temps. Primer va ser fariner, durant el s. XVIII es construeix un molí paperer i a mitjans del s. XX es reconverteix en una fàbrica de gel. Les primeres referències documentals es remunten al segle XVI, encara que possiblement el seu origen és més antic.

El molí fariner està situat a l'edificació irregular. La cambra de moles, encara es conserva, tenia 2 moles, però com era la part més vella de l'edifici, i per tal d'evitar accidents es va tapar quan es va fer l'actual remodelació de l'edifici.

L'estructura de l'edifici principal correspon a la típica d'un enginy on es fabricava paper. La planta d'aquest edifici és rectangular, com la de la majoria de molins. És un edifici on hi ha un predomini de la simplicitat de les formes i d'una solidesa de la construcció que respon a la seva funcionalitat. L'obra de les parets és de maçoneria amb carreus de pedra ben escairats a les cantonades. La teulada és a doble vessant amb teula àrab i sostinguda per bigues de fusta.

La façana principal, que és la que dona al riu, tenia un ràfec d'imbricació feta amb rajola que tenien uns dibuixos geomètrics de color vermellós, aquesta és típica de l'arquitectura popular. Però actualment ja no es conserva, ja que a l'arranjar la teulada es van desfer. Aquest ràfec, encara es conserva a la part del molí fariner.

Aquest molí consta de planta baixa, primer pis i dos pisos de golfes. A la planta baixa o al subterrani dels molins paperers era on es preparava la pasta i es confeccionava el paper quan es feia de forma manual. També estaven situades les piles de trinxar els draps, amb els malls que eren accionats per la força de l'aigua que queia de la roda de calaixos que en

Aquest molí durant el s. XX va ser reconvertit en una fàbrica de gel

aquest cas, estava situada a l'exterior i a un extrem de l'edifici. En la mateixa planta trobaríem també les tines on es confeccionaria el paper. Posteriorment amb la mecanització seria en aquesta planta on es situaria la màquina semicontínua o rodona. Però com aquest molí durant el s. XX va ser reconvertit en una fàbrica de gel, quan es va fer l'actual remodelació, es conservaven poques restes de la seva anterior activitat, i en aquesta planta només quedava la bassa d'aigua on es fabricava el gel i unes petites dependències al fons de la sala separades per quatre arcs de mig punt. Actualment aquest nivell correspondria a la porta d'accés que hi ha a la vora mateix del riu.

Al primer pis es trobarien les estances de l'habitatge del propietari o arrendatari del molí i per als treballadors. Actualment correspondria amb la estança on està situada una pila holandesa, aquest estri ja dóna indicis d'una incipient mecanització de la indústria del paper. Aquesta accelerava el procés de trituració dels draps i substituïa la feina que anteriorment feien les maces. També s'han trobat piles holandeses en d'altres molins del riu de la Sénia com és el cas del molí Canet, situat al terme municipal de Sant Rafel del Riu.

A la planta superior estarien situades les golfes, que en aquest cas té dos pisos, i seria on s'assecarien els fulls de paper. A l'exterior les petites finestres de les golfes es caracteritzen per la utilització de l'arc de mig punt i imposta.

A aquest molí l'aigua li arriba a partir d'una sèquia que surt des de la peixera de la Platjeta situada a l'altura de les Cases del Riu (terme municipal de Rossell). Aquest aigua arribava a la bassa del molí, actualment colmatada.

Abans de passar al següent molí que està enfront d'aquest, anirem a veure

la peixera que porta l'aigua al molí Hospital. I també veurem a l'altra banda del riu, el molí del Salt o la Tanca, que actualment és una vivenda i va ser un molí fariner.

A continuació anirem fins el molí d'en Guiot, situat a la banda dreta del riu Sénia, dins del terme municipal de Rossell (fig.10). Actualment des del molí l'Abella s'hi pot accedir per un petit pont de fusta, però també s'hi podria accedir per les Cases del Riu.

És un edifici de planta quadrada amb una sèrie d'annexos de planta irregular. L'edifici principal consta de planta baixa, dos pisos i golfes. La façana que dóna al riu presenta un aspecte de torre de defensa amb contraforts massissos, cantonades amb grans carreus de pedra i

coronament de merlets. A la planta baixa s'hi conserven restes medievals. Al igual que el molí l'Abella, aquest ha tingut diferents utilitzacions al llarg del temps: molí fariner, batà i durant el segle XX es va reconvertir en central elèctrica de la família Martorell. Actualment no queda cap vestigi de maquinària d'aquests ginyes.

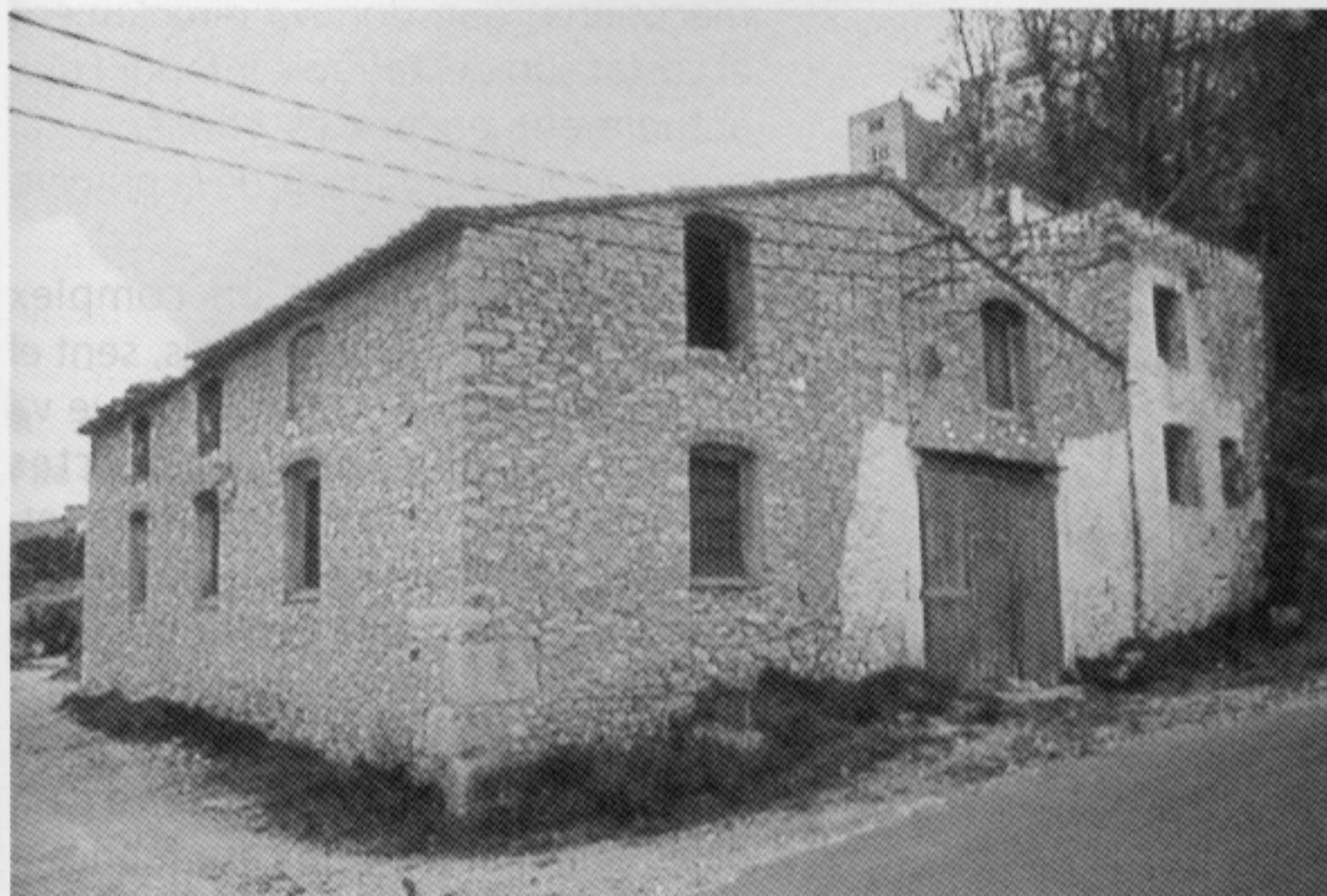
L'aigua a aquest molí li arribava mitjançant una sèquia que prové d'una peixera situada a prop del Toll Negre. Aquesta s'emmagatzemava en una bassa que actualment està tota plena de vegetació. El molí d'en Guiot té dos cups de forma cilíndrica fets de pedra amb escales al seu interior de pedra i ferro per a poder-los netejar.

Vista del conjunt del Molí d'en Guiot.

Després d'aquest molí anirem fins a la fàbrica de Calduch que era una fàbrica de pinzells, de la qual queden poques restes. Enfront d'aquesta fàbrica on van treballar força gent de la Sénia, a l'altra banda del riu hi ha la font del Draper, a la qual s'hi pot accedir mitjançant unes passeres. En aquest emplaçament hi va haver des de meitat del segle XIX un molí fariner i, més tard, un d'oli. La fàbrica de pinzells va ser la primera que va tenir el poble. Es va construir a principis del segle XIX i va funcionar fins la guerra civil de 1936-1939.

A continuació anirem fins els molins de Dalt i el molí de Baix (al terme de la Sénia) i el molí de Rossell, l'Estrasseta, la Garrigueta i la fàbrica de Pertegàs o fàbrica de Baix (al terme municipal de Rossell).

Exterior del Molí de Dalt.

El molí de Dalt també anomenat de Garcia, de Martí o de Virgili es troba situat en una petita pendent d'una terrassa del riu, sota el rocam on es troba la població de la Sénia. Es va construir als anys 20 del segle XIX. Aquest molí va ser fariner i d'oli, i va ser un dels últims d'estar en funcionament; va moldre fins el 1973. El molí està compost per un edifici de planta rectangular de dos plantes i un edifici quadrangular que era la vivenda del moliner. L'edifici principal estava dividit en una planta baixa on estava situat el molí fariner i el d'oli, i unes golfes de grans proporcions.

L'aigua li arribava per una sèquia que és un braç de la sèquia del poble que abans passa pel molí Samarro. La connexió de la bassa amb el cup es realitza mitjançant una sèquia elevada d'obra de maçoneria sobre una arcada. Després l'aigua continuava pel carcabà fins al molí de Baix.

Enmig dels dos molins estava situada la bassa del molí de Baix que avui dia es troba colmatada per un camí. Enfront d'aquest molí encara queda un abeurador fet de pedra que era on bevien els animals que portaven el gra a moldre. S'ha de tenir en compte que el transport del gra i de la farina es realitzava en cavalleries o en carros. En aquest dos molins depenent de l'època de l'any, hi anaven força pagesos a moldre el gra, i alguns venien d'altres poblacions. Aquests dos molins, a igual que la majoria dels molins del riu Sénia, tenien estables per al bestiar, i una petita horta per a l'alimentació dels arrendataris del molí.

El molí de Baix, del Puador o del Maco, a l'igual que l'anterior va ser fariner i d'oli. Els seus orígens són incerts. S'hi va moldre fins als anys 50. Aquest molí era el molí de propis de l'ajuntament de la Sénia i tots els seus veïns estaven obligats a anar-hi a moldre. La situació d'aquests dos molins és excel·lent, enfront de l'antic camí que creuava el riu i comunicava la població de la Sénia amb Rossell. El 1924 es construeix un pont de pedra per a substituir l'anterior que era de fusta i que moltes vegades s'emportava les riuades.

El molí Rossell està situat a un extrem del pont Vell. Aquest molí va ser fariner i també va tenir un batà (molí draper). Però a igual que d'altres molins d'aquest riu, l'edifici ha tingut diferents aprofitaments industrials.

Al costat d'aquest edifici hi trobem la Garrigueta que va ser un molí paperer i durant els anys 50 es va utilitzar per a extreure essència d'espígol.

A continuació aniríem fins l'Estrasseta que va confeccionar paper d'estrassa fins a principis dels anys 60. La façana de l'edifici conserva les típiques finestres de mig punt.

Finalment es trobem la fàbrica de Pertegàs, fàbrica de Benigno Gil o fàbrica de paper de Baix. Aquest molí paperer, es va mecanitzar i es va convertir amb una paperera. Actualment els únics vestigis que queden

El 1924 es construeix un pont de pedra per a substituir l'anterior que era de fusta i que moltes vegades s'emportava les riuades

d'aquesta activitat són unes finestres de mig punt situades a la façana que dóna al riu de la Sénia.

ITINERARI 4: molí Hospital i molí Canet

Per fer aquest itinerari sortirem en cotxe des de la Sénia per la carretera d'Ulldecona fins el lligallo del molí Hospital, que travessa el riu mitjançant un pont amb arcs de poca alçada. Antigament s'accedia per un altre camí

i per un pont molt més alt, d'obra de maçoneria, que donava directament al costat sud del terraplè inferior i que actualment encara es conserva, al marge esquerre, l'arranc de la primera volta del pont.

El molí Hospital és un complex compost per diferents edificis, sent el molí més gran del riu i fou el que va arribar a tenir més artefactes hidràulics, molí fariner, batà, martinet, paperer, central elèctrica, a més de tenir una gran extensió d'horta.

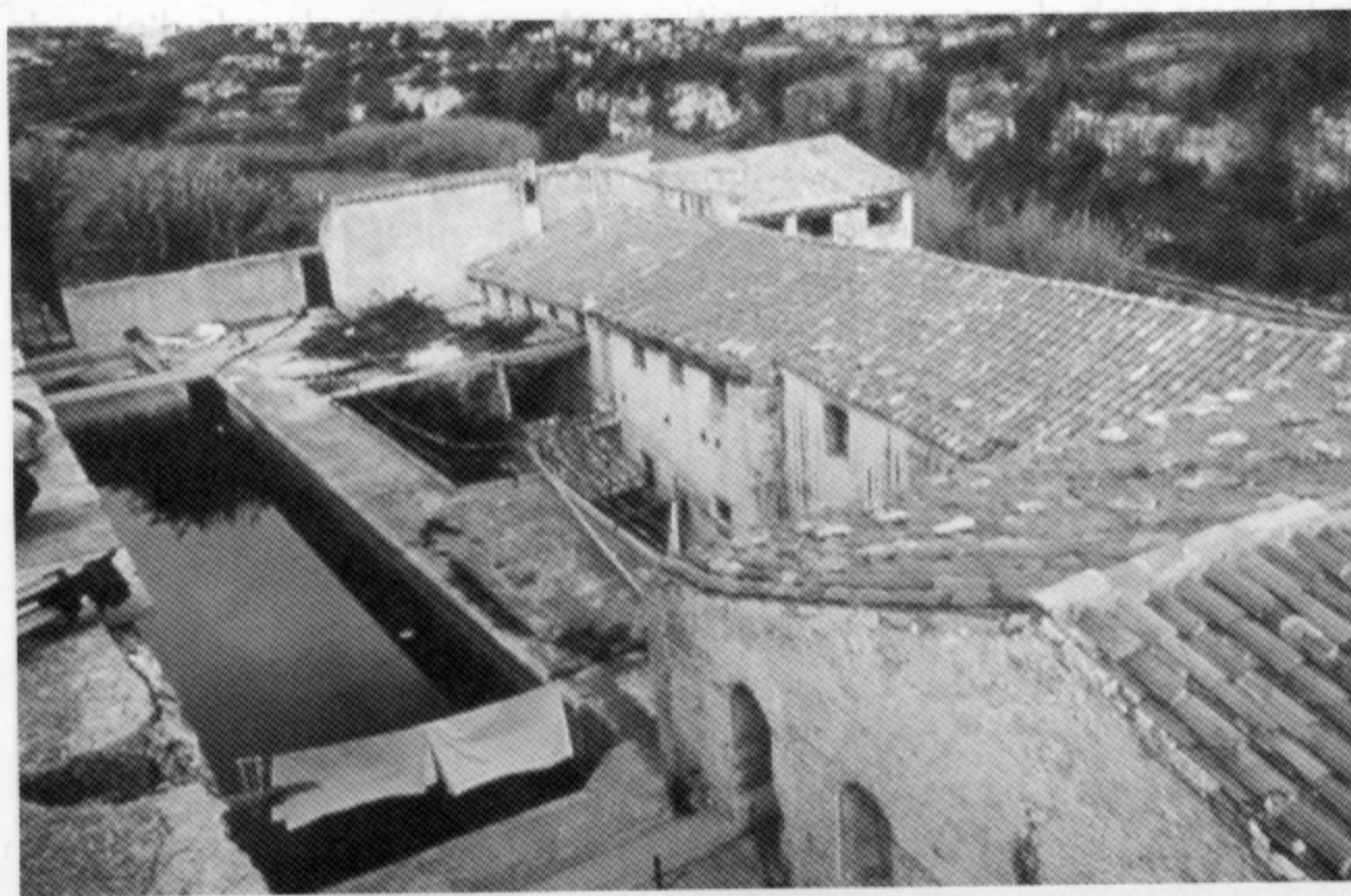
Es poden observar dos grups d'edificis que encara que estiguin annexats es poden diferenciar: la casa palau –habitatges– i la casa fàbrica –molins–. El complex es situa a diferents cotes d'altura adaptant-se cada edifici als desnivells de la terrassa del riu. Hi ha dos terraplens que donen accés als distints cossos del complex: el terraplè inferior, que dóna accés als edificis que formen la casa fàbrica; i el terraplè superior, que dóna accés als edificis de la casa palau.

La casa palau és un complex d'edificis format per tres cossos al voltant d'un pati central. L'edifici principal, de planta rectangular, consta de planta inferior, planta baixa, primera planta i golfes. Cal destacar en el cos secundari la localització d'una capella amb frontis, un forn de pa i una cisterna d'aigua. Les cobertes són a quatre i dues vessants.

La casa fàbrica es localitza a un nivell inferior. Està formada per tres cossos rectangulars disposats en forma d'U i compostos per planta baixa, primera planta i golfes. Al cos situat al sud es troba el molí paperer. El cos central allotja el molí d'oli i el cos nord el molí fariner. Els tres cossos es comuniquen a diferents nivells. Aquest molí deu ser dels pocs que encara té en molt bon estat de conservació el banc de moles. Al molí d'oli es troba el trull. Pel que fa als detalls constructius cal destacar l'alineació de finestres menudes amb volta de mig punt i imposta fetes de maó típiques de les golfes per assecar el paper dels molins paperers. L'abastament d'aigua es feia mitjançant una sèquia que discorre pel mig dels dos cossos fins a la bassa. Aquesta és una estructura elevada localitzada al mig de les dues cases i que serveix de passatge entre elles. A l'extrem de la bassa hi ha una comporta per enviar l'aigua cap a les estructures de la turbina elèctrica i de la roda vertical del molí paperer. El

Vista del conjunt dels edificis del Molí Hospital.

Detall de la bassa i altres edificis industrials del Molí Hospital.

Pila holandesa del Molí Canet.

desguàs porta l'aigua directament cap el riu, on uns metres més avall es troba la peixera del molí Canet.

Per arribar al molí Canet cal seguir el lligallo fins a la carretera de Rossell a Sant Rafael del Riu i aproximadament a uns 3 quilòmetres direcció Sant Rafael ens trobem a mà esquerra l'edifici del molí. Es troba situat a la part alta de la terrassa al marge dret del riu adaptant-se a l'orografia del terreny.

És un edifici exempt de planta quadrada, consta de planta baixa i d'un pis superior. La façana és formada per dos contraforts i una porta adintellada d'accés. L'accés a la

planta superior es realitza per la paret lateral sud i a un nivell superior. La coberta es troba enrunada i era a dues vessants. A la paret posterior hi ha un contrafort amb una obertura horitzontal amb un arc.

La primera planta es troba dividida en dues sales rectangulars, en la primera es troba la sala de moles, a l'esquerra de la porta principal hi ha una mola i la farinera, també es pot baixar al carcabà. A l'altra meitat de la planta no s'hi pot accedir, desconeixem la seua funció. El pis superior es troba enrunat i tapat per la coberta, possiblement deuria ser l'habitatge del moliner.

El subministrament d'aigua arriba mitjançant una sèquia de grans dimensions que actualment ha estat revestida. Al costat de l'accés al pis superior es troba una bassa que aprofita les parets de la terrassa, possiblement deuria ser la bassa del molí, però va ser usada per la turbina de la central elèctrica que es localitza uns metres més a baix, posteriorment servia per bastir aigua potable a Sant Rafael del Riu. El cup no es pot veure, encara que probablement deu estar integrat dins de la paret de la bassa.

El molí Canet va pertànyer al terme de Traiguera fins a la segregació de Sant Rafael del Riu. Primerament fou molí fariner i batà, després molí paperer i finalment central elèctrica. Abans d'arribar a aquest molí queden les runes d'un molí fariner situat en el terme municipal de Canet. Segons algunes hipòtesis, podia haver estat l'antic molí de Canet, anomenat també molí "d'Entaig", que la documentació dona per enrunat al segle XVIII.

BIBLIOGRAFIA

- ALMUNI, V. ; VILLALBÍ M. (coord.) (2003): *Molins, tallers i fabriques a la Sénia. El procés d'industrialització a una comunitat rural*. Catàleg d'exposició. La Sénia, Centre d'Estudis Seniens.
- ARASA, J.; FORCADELL, T.; MICHAVILA, I. (2000): Els litigis per l'ús de l'aigua. El sistema hidràulic del riu de la Sénia a l'època moderna dins *El molins hidràulics valencians, Tecnologia, història i context social*. València, Institució Alfons el Magnànim- Diputació de València, Estudis Universitaris, 81.
- BARBERÀ MIRALLES, B. (2002): *Catàleg dels molins fariners d'aigua de la província de Castelló*. Vinaròs, Antinea
- BLAY BOQUÉ, Jordi; ANTÓN CLAVÉ, Salvador (dir.) (2001): *El patrimoni de molins de la demarcació de Tarragona. Anàlisi i estratègies d'intervenció*. Diputació de Tarragona.
- BOLÓS, J.; NUET, J. (1983): *Els molins fariners*. Barcelona, Ketres.
- FERNÁNDEZ, Magda (coord.) (1997): *El molí paperer de Capellades*. Publicacions del Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya. Quaderns de didàctica i difusió- 5
- FORCADELL, T.; ARASA, J.; MICHAVILA, I. (1997): El Aprovechamiento de los recursos hídricos del río Senia (Tarragona), dins *I Jornadas Nacionales sobre Molinología*, Santiago de Compostela, 1995.

GLICK, T.F.; GUINOT, E.; MARTÍNEZ L.P (Eds.) (2000): *Molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. Diputació de València, Institució Alfons el Magnànim.

MICHAVILA SANZ, I. (en premsa):

Plet sobre l'aprofitament de l'aigua del riu Sénia durant la segona meitat del segle XVIII. XVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de l'any 1992, Amposta.

MICHAVILA, I.; FORCADELL, T.; ARASA, J.; RAMON, M.J.; LLARG, M. (en premsa): *Els molins fariners del riu de la Sénia*. Diputació de Tarragona.

MICHAVILA, I.; ARASA, J.; FORCADELL, T. (1995): Un estudi de l'activitat econòmica del molí Hospital (Rossell) en època contemporània, dins *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, Benicarló, any XIII, núm. 49-50, gener-juny de 1995.

SELMA, Sergi (1993): Molins i Rodes, dins *Afers*, 15.

VIDAL R. (1993): *Apuntes para la historia de mi pueblo*. La Sénia, Víctor-Taller Gràfic.

VIDAL, R. (1997): *Molinos papeleros y harineros en el río Senia y sus personajes*. Víctor-Taller Gràfic.